

Fehari RAMADANI

**DHUNA DHE TERRORI NDAJ SHQIPTARËVE NË VILAJETIN E
MANASTIRIT DHE SANXHAKUN E SHKUPIT GJATË
LUFTËRAVE BALLKANIKE (1912-1913)**

Për ta forcuar pushtetin qendror dhe për ta rritur kontrollin mbi provincat, qeveria osmane në vitin 1864 shpalli një reformë të re administrative. Tanimë vendin e ejaletëve do ta zënë vilajetet, në krye të të cilëve do të qëndronte vali (guvernatori). Vilajetet do të ndaheshin ashtu si ejaletet e dikurshme, në sanxhaqe, në kaza, në nahije dhe në katunde.¹ Që nga vitet '70-ta të shek. XIX, territoret shqiptare ishin pjesë e katër vilajeteve, atij të: Manastirit, Shkodrës, Janinës dhe Kosovës, kurse vilajetit të Selanikut i ishin shkëputur territoret shqiptare.

Vilajeti i Manastirit, për herë të parë u formua në vitin 1873.² Në vitin 1877 u suprimua kur territoret e tij u bënë pjesë e vilajetit të Selanikut³ dhe u rikrijua përsëri më vonë. Ai kufizohej në lindje me vilajetin e Selanikut, në veri me atë të Kosovës, nga juglindja me vilajetin e Janinës dhe nga jugu me Greqinë. Ky vilajet kishte një sipërfaqe prej 28 500 km² dhe ndahej në 5 sanxhaqe⁴: të Manastirit (kazatë e: Manastirit, Ohrit, Follorinës, Kërçovës, Prilepit; të Dibrës (kazatë e: Dibrës, Radomirës, Matit

¹ Në lidhje me reformën administrative osmane dhe ndarjen e territoreve shqiptare shih: *Historia e Popullit Shqiptar, vëllimi i dytë, Rilindja Kombëtare, Vitet '30-të të shek. XIX-1912*. 2002. Tiranë: Toena, f. 40; *Historia e Shqipërisë, vëllimi i dytë (vitet '30-të të shek. XIX-1912)*. 1984. Tiranë: 8 Nëntori, f. 46-47; Rizaj, Skënder. 2011. Vilajeti i Kosovës (1877-1912). Në *Vjetar*, Nr. 45-46. Prishtinë: Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës, f. 228-233; Rizaj, Skënder. 1970. Vilajeti i Kosovës më 1878 (Rregullimi politik dhe rrethanat kulturo-arsimore dhe demografike). Në *Vjetar*, nr. 2-3, f. 210; Rahimi, Shukri. 1969. *Vilajeti i Kosovës më 1978-1912*. Prishtinë, f. 12, 15, 16; Prifti, Kristaq. 2014. *Popullsia e Kosovës, 1831-1912*. Tiranë: ASHSH, f. 311; Rizaj, Gazmend. 2011. *Shqipëria e Sipërme 1800-1913*. Prishtinë: Instituti Albanologjik, f. 59; Rushiti, Liman. 2004. *Ndarja territoriale dhe rregullimi administrativ i Kosovës 1878-1941*. Prishtinë: Instituti i Historisë, f. 13.

² Tevfik, Mehmed. 2016. *Historia e vilajetit të Manastirit*. Shkup: LogosA, f. 82.

³ *Historia e Popullit Shqiptar...*, f. 41.

⁴ Shatri, Muhamet. 2016. *Kryengritja e përgjithshme shqiptare kundërosmane e vitit 1912*. Prishtinë: Libri Shkollor, f. 16.

dhe Rekës); të Korçës (kazatë e: Korçës, Starovës, Bilishtit, Oparit, Kolonjës, Kosturit, Hurupishtit); të Elbasanit (kazatë e: Elbasanit, Çermenikës, Peqinit dhe Gramshit) dhe të Selfixhesë (kazatë e: Selfixhesë, Kozhanit, Naseliçit, Lapsoshtit, Grebenesë, Kajlarit dhe Elasonës).⁵ Ai numëronte 22 kaza, 24 nahije dhe 1 977 fshatra.⁶

Shqiptarët (myslimanë, ortodoksë dhe një pjesë e vogël katolikë) përbënin rreth 56% të numrit të përgjithshëm të popullsisë. Krahës tyre jetonin edhe sllavë, grekë, turq, romë, hebrenj.⁷ Në vilajetin e Manastirit myslimanët përbënin pak më shumë se gjysmën e numrit të përgjithshëm të popullsisë një milionëshe. Në këto vilajete jetonin edhe shqiptarë të krishterë (rreth 200 000). Por, Patrikana e Stambollit dhe qeveria e Athinës mbështesnin komunitetin grek. Ato nëpërmjet kishave dhe shkollave greke përhapnin kulturën helene midis shqiptarëve ortodoksë, madje ajo përhapej edhe midis myslimanëve.⁸ Propaganda greke, serbe dhe bullgare bëri që shumë shqiptarë ortodoksë në atë periudhë të asimiloheshin, kurse një pjesë tjetër evidentoheshin si grekë, serbë ose bullgarë.

Në fillim të shek. XX, pozitat e Perandorisë Osmane në Gadishullin Ballkanik u dobësuan edhe më shumë, ku kjo u mundësoi Fuqive të Mëdha të kohës ta rrisnin ndikimin dhe ndërhyrjet e tyre brenda territoreve osmane. Në të njëjtën kohë, rritet vetëdija kombëtare dhe ndjenjat nacionaliste te popujt e këtij Gadishulli. Shtetet ballkanike, si: Serbia, Greqia, Bullgaria dhe Mali i Zi i rritën përpjekjet e tyre për t'u zgjeruar territorialisht, në kurriz të popujve që ende ishin pjesë e Perandorisë Osmane. Këto shtete zhvillonin propagandë të ethshme nacionaliste, duke i nxitur popujt e tyre të ngriheshin kundër qeverisë së Stambollit. Synimet e tyre pushtuese, asnjëra nga shtetet ballkanike nuk mund t'i realizonte, duke luftuar e vetme kundër Perandorisë Osmane. Prandaj, ishte e domosdoshme, që ato të bashkoheshin dhe të luftonin bashkërisht kundër shtetit osman. Kështu, gjatë vitit 1912 u arritën disa marrëveshje dypalëshe midis shteteve të Ballkanit, të cilat çuan në atë që do të quhet Aleanca Ballkanike. Qeveritë ballkanike në kohën kur zhvillonin bisedime midis tyre për arritjen e aleancës, njëkohësisht zhvillonin propagandë për përgatitjen e opinionit të brendshëm dhe të jashtëm, për nevojën e domosdoshme për "çlirimin" e vëllezërve të krishterë nga sundimi i myslimanëve. Për arritjen e këtij qëllimi, u shfrytëzua

⁵ *Historia e Popullit Shqiptar...*, f. 42.

⁶ Krahaso: Shatri, Muhamet, *vep. e përm...*, f. 13; Frashëri, Sami. 2002. *Viset shqiptare në Kamus al-Alam*. Shkup: Logosa, f. 152.

⁷ Krahaso: *Historia e Popullit Shqiptar...*, f. 43; Shatri, Muhamet, *vep. e përm...*, f. 16; Frashëri, Sami, *vep. e përm...*, f. 153.

⁸ Павловић, Стеван. 2001. *Историја Балкана*. Београд: CLIO, с. 252.

sidomos shtypi, i cili servonte dezinformata për domosdoshmërinë e luftës kundër Portës së Lartë.⁹

Gazetat e ndryshme, para se të fillonte Lufta e Parë Ballkanike, shkruanin për zullumet që kryheshin nga myslimanët e Perandorisë Osmane, përfshirë këtu edhe shqiptarët, mbi popullsinë e pafajshme të krishterë. Sipas shtypit ballkanik, myslimanët kryenin dhunë të vazhdueshme, përfshirë edhe vrasjet mbi të krishterët. Gazeta serbe, që botohej në Shkup, “Вардар”, shkruante, se: “*mileti arnaut (shqiptar-shënimi ynë)... vret pa asnjë faj serbët... serbët ikin prej tokës së tyre nga zullumi i shqiptarëve*”.¹⁰ Sigurisht se këtu nuk kishte asgjë të vërtetë, por qeverisë së Beogradit i duhej të përgatiste opinionin për atë që do të ndodhte në të ardhmen. Më 11 shtator të vitit 1912, gazeta bullgare, “Народ”, shkruante se: “*Sot është detyrë e Bullgarisë të angazhohet për autonominë e Maqedonisë. Të gjithë të interesuarit për çlirimin e popujve le të angazhohen të inkurajojnë popujt e nënshtruar të fitojnë liritë*”.¹¹

Zhurma e gazetave të Sofjes për të ndërmarrë veprime ushtarake për çlirimin e vëllezërve bullgarë në Maqedoni u bë shurdhuese, kurse realizimi i Megali Idhesë mbeti parim bazë për shumicën e politikanëve të Athinës.¹² Çlirimi i popujve të nënshtruar (shqiptarë, sllavë, grekë), nga sundimi osman si dhe likuidimi i feudalizmit mesjetar në Ballkan, realisht luanin rol progresiv. Por, në vetvete ajo përmbante edhe motive hegjemoniste. Qeveritarët ballkanikë shfaqën edhe synime maksimaliste territoriale. Shumë qartë u shfaqën synimet e Serbisë dhe të Greqisë mbi territoret e banuara në shumicë nga popullsia e huaj.¹³ Gjithë politikën e tyre pushtuese, udhëheqësit e shteteve ballkanike e maskuan me parullat “për çlirimin e vëllezërve të krishterë” dhe “plotësimin e idealeve kombëtare”. Ata tërhoqën masat e gjera të popullsisë me thirrjet për luftë të “shenjtë” kundër pushtuesit shekullor osman.¹⁴

⁹ Krahaso: Murzaku, Thoma. 1987. Politika e Serbisë kundrejt Shqipërisë gjatë luftës ballkanike 1912-1913. Tiranë: Shtypshkronja e Re, f. 60-79; Стојанов, Петар. 1969. *Македонија во времето на Балканските и Прва Светска Војна (1912-1918)*. Скопје: ИНИ, с. 230; Абациев, Ѓорѓи. 1992. *Балканските војни и Македонија*. Битола: Мисирков, с. 48.

¹⁰ Murzaku, Thoma, *vep. e për m...*, f. 51; Shih dhe: Shala, Xheladin. 2006. *Çështja shqiptare dhe diplomacia serbe*. Prishtinë: Instituti Albanologjik, f. 83-84.

¹¹ Абациев, Ѓорѓи, *vep. e për m...*, с. 48.

¹² Glenny, Misha. 2007. *Histori e Ballkanit 1804-1999-Nacionalizmi, Luftërat dhe Fuqitë e Mëdha*. Tiranë: Toena, f. 221.

¹³ Манчев, Кръсто. 1999. *Историја на Балканските народи XIX-XX в.* Софија: Академично издателство: Проф. Марин Дринов, с. 132-133.

¹⁴ Стојанов, Петар, *vep. e për m...*, с. 230.

Me fillimin e luftës kundër Perandorisë Osmane, në tetor të vitit 1912, aleatët ballkanikë pushtuan territore të banuara me popullsi të huaj. Pushtimet u shoqëruan me masakra mbi popullsinë e pafajshme. Ushtritë aleate, në vend të “çlirimit”, robëruan popullsinë e Shqipërisë dhe të Maqedonisë.¹⁵ Më 19 nëntor 1912, serbët pushtuan Manastirin.¹⁶ Ata kryen masakra masive mbi popullsinë shqiptare. Shumicës së gazetarëve të huaj nuk iu lejua të vizitonin ekspeditat ushtarake¹⁷ në territoret e pushtuara shqiptare. Ushtarët serbë nuk mund të kishin mëshirë ndaj popullsisë joslave, aq më tepër ndaj asaj myslimane. Në memorien e tyre ishte ngulitur thellë ideja e urrejtjes ndaj turqve dhe myslimanëve. “*Turku, përkatësisht myslimani, ishte simbol i të gjitha të këqijave për serbët*”,¹⁸ prandaj ata duhej shfarosur.

Sapo trupat serbe dhe bandat që i shoqëronin ato hynë në territoret shqiptare, filloi vrasja dhe masakrimi i popullsisë civile. Krahës luftës që zhvillonin në front kundër ushtrisë osmane, serbët kryenin edhe operacione të përditshme të spastrimit etnik në viset shqiptare. Të dhënat që kanë ofruar vëzhgues të besueshëm, konsuj, gazetarë dhe shumë dëshmitarë të tjerë, përfshirë edhe ushtarë dhe oficerë serbë, si dhe personalitete të tjera serbe dëshmojnë se serbët kryen terror të përmasave të pabesueshme. Gazeta serbe “Радничке новине” (Radničke Novine), më 22 mars 1913, shkruante se: “*ushtria serbe e ndikuar nga propaganda, besonte se shfarosja e shqiptarëve përbënte vepër kombëtare*”.¹⁹ Nëpërmjet shkollës dhe kishës ata ishin edukuar me idenë se shqiptarët dhe myslimanët ishin armiq të vendit të tyre. Prandaj, për t’u çliruar nga rreziku shqiptar, ky popull duhej zhdukur.

Komisioni Ndërkombëtar i themeluar nga Carnegie Endowment, për hetimin e shkaqeve dhe zhvillimin e luftërave ballkanike, arrinte në përfundimin se qëllimi i konfliktit të armatosur ishte: “*zhdukja tërësisht e një popullsie të huaj*”. Fshatrat në pjesën më të madhe shkatërroheshin. Banorët spastroheshin dhe shtëpive të tyre u vihej flaka. Përdhunimi ishte gjë e zakonshme. Nuk kishte mëshirë as për të plagosurit dhe as për të

¹⁵ *Historia e Popullit Maqedonas*. 1983. Shkup: Flaka e vëllazërimit, f. 176.

¹⁶ Krahaso: Murzaku, Thoma, *vep. e përm...*, f. 147; Shih dhe: Glenny, Misha, *vep. e përm...*, f. 235.

¹⁷ Karastojanov, Stefan. 2007. *Kosova (një analizë gjeopolitike)*. Shkup: Serembe, f. 123-124.

¹⁸ Destani, Bejtulla. 2019. *Muhaxhirët-Dosja britanike*. Prishtinë: Artini, f. 7.

¹⁹ Verli, Marenglen. 2007. Shqipëria dhe Kosova, vëllimi I. Tiranë: Botimpex, f. 109-110; Shala, Xheladin. 2017. *Shqipëria në Konferencën e Ambasadorëve 1912-1913*. Prishtinë: KGT, f. 118-119.

sëmuret. Robërit e luftës i vrisnin menjëherë ose i mbyllnin në objekte të vjetra dhe i linin të vdisnin nga uria dhe nga të ftohtit.²⁰

Shtetet ballkanike synonin të ndryshonin përbërjen etnike të territoreve të pushtuara, me qëllim që ta kishin më lehtë t'i aneksonin ato. Ndryshimin e karakterit etnik, mendonin ta realizonin në tri mënyra: duke asimiluar popullsinë tjetër, duke e detyruar të shpërngulej drejt vendeve të tjera ose duke e zhdukur plotësisht atë.

Në shumë krahina, fshatrat shqiptare digjeshin sistematikisht nga fqinjët e krishterë. Në provincën e Manastirit, të pushtuar nga serbët dhe grekët, përfaqësuesit e Fondit të Ndihmave Maqedonase (Britanike), llogarisnin se 80% e fshatrave myslimane ishin djegur. Në Selanik, Manastir dhe Shkup ishin dyndur mijëra refugjatë myslimanë (shumica e tyre shqiptarë), të uritur dhe të pastrehë, një pjesë e mirë e të cilëve u dyndën në Azi.²¹ Të njëjtën shifër të fshatrave të shkatërruara e pohonte edhe zëvendëskonsulli britanik në Manastir, Grejg. Ishin plaçkitur dhe shkatërruar, plotësisht ose pjesërisht të gjitha kazatë e Manastirit, Kërçovës, Follorinës, Selfixhesë, Kajlarit, Kozhanit, Elasonës, Grevenesë, Nazeliçit dhe Kosturit. Po ashtu mjaft e rëndë ishte gjendja ndër të krishterët joserbë dhe jogrekë, si dhe myslimanët në rrethet e Dibrës dhe të Korçës.²²

Në një relacion që i dërgohej Ministrisë së Jashtme britanike nga Manastiri, më 8 dhjetor 1912, theksohej se më 31 tetor, bandat greke kishin sulmuar fshatin mysliman të Mahallës, në kazanë e Follorinës. Fshati ishte shkatërruar, kurse shumica e banorëve ishin vvarë.²³ Më 10 dhjetor, autoritetet osmane akuzonin serbët për plaçkitje, masakra dhe dhunime në masë në Kërçovë, Prilep dhe disa fshatra myslimane të rrethinës së Prilepit.²⁴ Në rrethinën e Manastirit ishin shkatërruar tërësisht ose pjesërisht 31 fshatra nga serbët gjatë vitit 1912. Sipas raporteve të nënkosullatës britanike atje nuk kishte mbetur asnjë fshat ku mund të ktheheshin refugjatët. Dhuna e ushtruar nga pushtuesit e kishte tmerruar popullsinë vendase. Ata që u kishin shpëtuar vrasjeve ishin larguar. Vetëm pak njerëz kishin mbetur në vatrën e tyre. Por, “... ata pak myslimanë (shqiptarë-

²⁰ *Luftërat e Tjera Ballkanike*. 1993. Tiranë: Onufri, f. 110.

²¹ *Po aty*, f. 72; McCarthy, Justin. 2017. *Vdekje dhe dëbim-spastrimi etnik i myslimanëve osmanë, 1821-1922*. Tiranë: Alsar, f. 157; Поранешните балкански војни 1912-1913. Извештај на Карнегиевата балканска комисија. 2000. Скопје: Југореклам, с. 103-105.

²² Elsie, Robert & Destani, Bejtullah. 2013. *Luftërat ballkanike-Raporte konsullore britanike nga Maqedonia në vitet e fundit të Perandorisë Osmane*. Shkup: LogosA, f. 137.

²³ *Po aty*, f. 64.

²⁴ Дестани, Бејтулах и Елсие, Роберт. 2013. *Балканските војни-Британски конзуларни извештаи од Македонија во последните години на Отоманската Империја*. Скопје: LogosA, с. 66.

shënimi ynë)... që u përpoqën të jetonin në rrënojat e fshatrave të tyre... me qëllim që të ruanin të korrat, u trajtuan kaq çnjerëzisht nga zyrtarët e komunës, komitaxhinjtë dhe fqinjët e tyre të krishterë...”, saqë nuk do të provojnë më të kthehen në vatrën e tyre. Të krishterët mund të bënin ç’të dëshironin me myslimanët dhe autoritetet nuk bënin asgjë për t’i penguar.

Popullsia shqiptare ndodhej në varfëri të skajshme. Vdekshmëria midis tyre ishte rritur, kurse qeveria serbe ishte e vendosur për të mos bërë asgjë për ata. Shqiptarët ishin aq të tmerruar, “sa që do të bënin pothuaj çdo gjë pa bërë asnjë pyetje, ose do të nënshkruanin qorrazi çdo gjë për të cilën u jepte urdhër një zyrtar serb”. Ish-zëvendëskonsulli serb në Manastir, Protig, shprehej se: “qeveria e tij nëpërmjet kësaj politike kishte për qëllim për nxitjen e emigrimit”²⁵ të shqiptarëve. Koloneli serb Zhivanoviq i kishte pohuar zëvendëskonsullit britanik në Manastir, Grejg se qëllimi i qeverisë serbe ishte t’i detyronte shqiptarët të shpërnguleheshin dhe vendin e tyre ta zinin emigrantë serbë, të cilët jetonin në Amerikë. Qeveria e Beogradit synonte serbizimin e territoreve të pushtuara. Prandaj, për realizimin e kësaj politike, krahas vrasjeve në masë, djegies së shtëpive, përdhunimit dhe gjobave rrënuese, pushtuesit kishin filluar të përdorin edhe një mjet mjaft të pazakontë, por efikas, ndalimin e prerjes së drunjve për djegie. Me këtë ndalesë shqiptarët rrezikonin të vdisnin nga të ftohtit dhe uria, pasi në mungesë të drunjve për djegie, ata nuk kishin me çka të ngroheshin dhe të përgatisnin ushqim për familjet e tyre. Në funksion të kësaj politike drejtuesit e ushtrisë serbe angazhoheshin personalisht të vrisnin sa më shumë shqiptarë, veçanërisht personalitete me ndikim. Dy shqiptarë të njohur nga Ohri, Çerkez Jusufi dhe Mustafa Aga ishin larguar në Elbasan, pas pushtimit të vendit të tyre nga serbët. Por, koloneli Zhivanoviq u kishte kërkuar atyre të ktheheshin, duke u premtuar se do të ishin të lirë. Ata i besuan këtij premtimi dhe me të mbërritur në Ohër u ekzekutuan menjëherë.²⁶

Popullsia shqiptare e vilajetit të Manastirit dhunohej sistematikisht nga ushtritë e dy vendeve fqinje. Ndërsa nga veriu ishin sulmuar nga serbët, nga ana jugore u përballën me grekët. Këta të fundit shkatërruan dhe plaçkitën fshatra të tëra myslimanësh. Shumë njerëz u vranë në zonën e Devollit, midis Korçës dhe Bilishtit. Shqiptarët u trajtuan në mënyrë çnjerëzore brenda Korçës dhe fshatrat përreth.²⁷ Ashtu si serbët edhe grekët kryenin spastrim etnik në territoret e pushtuara.

²⁵ Elsie, Robert & Destani, Bejtullah, *vep. e për...*, f. 99, 102, 103, 107, 118.

²⁶ *Po aty*, f. 246, 248.

²⁷ *Po aty*, f. 111.

Masakrat, dhuna dhe djegiet ishin vepër e trupave serbe në Ohër. Ata i zhvishnin njerëzit dhe pastaj i rrihnin me kamxhik.²⁸ Sipas një njoftimi të drejtuesit të konsullatës italiane në Manastir, R. Lodi, llogaritej se ishin vrarë 22 të krishterë dhe numër i konsiderueshëm myslimanësh, kurse 13 priftërinj ishin arrestuar dhe dënuar me nga një muaj burg secili. Në Veleshtë, fshat shqiptar i Strugës, ishin djegur shumë shtëpi të shqiptarëve.²⁹ Pazari i Ohrit dikur kishte qenë plot me shqiptarë, kurse pas pushtimit serb ishte gjysmë i shkretë.³⁰

Dhuna e vazhdueshme që pushtuesit ushtronin mbi popullsinë shqiptare, i detyruan ata që të organizonin rezistencë kundër tyre. Më 4 janar 1913, në Dibër ishin zhvilluar luftime midis malësorëve të Dovolanit dhe serbëve. Luftimet ishin zhvilluar, kur pushtuesit ishin përpjekur ta çarmatosnin popullsinë vendase. Gjatë luftimeve serbët patën 50 të vrarë dhe të plagosur. Të vrarë ishin mbetur edhe një oficer dhe një toger. Si masë ndëshkimore, serbët kishin shkatërruar 20 fshatra.

Në zonën e Shpatit (në jug të Elbasanit) fshatrat e Gostimes (20 shtëpi) dhe Stipanit (60 shtëpi) ishin bombarduar dhe shkatërruar plotësisht si hakmarrje për vrasjen e 10 ushtarëve serbë. Të njëjtin fat kishin pasur edhe disa fshatra në jug të liqenit të Ohrit për shkak të një incidenti të ngjashëm. Më 12 mars një patrullë serbe e përbërë nga 10 ushtarë ishte asgjësuar plotësisht në afërsi të Belshit (në jugperëndim të Elbasanit), ndërsa serbët u hakmorën duke shkatërruar atë fshat si dhe fshatrat e Murzit, Paprit dhe Cërrikut. Gjithashtu serbët për shkak të një incidenti kishin shkatërruar Lushnjën. Për të penguar përhapjen e trazirave në gjithë zonën e Resnjës, Strugës dhe të Ohrit, si dhe në zonat tjera, autoritetet serbe morën masa të ashpra duke konfiskuar pushkët dhe armët tjera.³¹ Në një raport të përfaqësuesit britanik Lamb thuhet se u shkatërruan 102 fshatra të “*krahinave lindore të Shqipërisë (Luma dhe dy Dibrat)*”, u masakruan 2 044 njerëz, u dogjën 2 800 shtëpi. Gjithashtu, sipas Lamb, serbët i kishin vrarë barinjtë shqiptarë dhe u kishin marrë 700 000 dele.³² Ushtria serbe e stacionuar në një pjesë të vilajetit të Manastirit me masakrat që kryen mbi popullatën civile tmerroi të gjithë njerëzit që kishin pasur mundësi t’i shihnin ose t’i dëgjonin. Një mjek rumun, Leonte, i tmerruar nga krimet serbe, shkruante më 6 janar 1913 në gazetën “Adeverul” të Bukureshtit se masakrat nga ushtria serbe ishin aq të tmerrshme sa që ia kalonin çdo

²⁸ Cana, Zekeria. 1986. *Socialdemokracia serbe dhe çështja shqiptare, 1903-1914*. Prishtinë: Rilindja, f. 146.

²⁹ Rizaj, Gazmend, vep. e përm..., f. 582-583.

³⁰ Durham, Edith. 2001. *20 vjet ngatërresa ballkanike*. Tiranë: Argeta-LMG, f. 257.

³¹ Дестани, Бејтулах и Елсие, Роберт, vep. e përm..., с. 147-151.

³² McCarthy, Justin, vep. e përm..., f. 182.

imagjinate “... kishte njerëz të shkretë të cilët duke ecur rrugëve nga rraskapitja, uria dhe etja rrëzoheshin për toke, kurse ushtarët serbë në ato çaste ua ngulnin bajonetat në fytyrë... edhe fushat ishin mbuluar me kufoma të trupave të vrarë duke përfshirë të rinj, gra dhe fëmijë”.³³

Situata e krijuar në rajonin e Manastirit përshkruhet në letrën e një oficeri serb, Jovanoviq, të cilën ai ia drejton Komandës Supreme serbe, më 2 shkurt 1913. Ai pohon se në atë rreth dhe në qytetet tjera gjendja dallonte shumë krahasuar me atë të kohës së sundimit osman. “Në çdo vend mbizotëron varfëri e madhe si pasojë e situatës jo normale që mbizotëron, por edhe nga ushtarë të stërmbytur që ka vendi që si pasojë solli moszhvillim të vendit në fusha të ndryshme ekonomike”. Gjithashtu, në një raport policor të shkurtit 1913, gjendja e krijuar në qarkun e Manastirit përshkruhet si mjaft e vështirë. Në të flitet për vrasjet masive të shqiptarëve dhe të tjerëve në fshatin Kranjë të Resnjës, për vjedhje dhe sulme të ndryshme në Ohër etj.³⁴ Një oficer serb, Ivan Jankoviq, i cili kishte dezertuar nga ushtria serbe dhe ishte vendosur në Austro-Hungari, i kishte dëshmuar korrespondentit të gazetës “Magyarszag” se kishte parë me sytë e tij se pas pushtimit të Manastirit, serbët i kishin mbledhur shqiptarët, i kishin ndarë në grupe dhjetëshe, burra, gra dhe fëmijë dhe i kishin djegur të gjallë.³⁵ Gazeta “Manchester Guardian”, në një artikull të botuar për Maqedoninë, ndër të tjera shkruante: “Bandat kanë dorë të lirë të bëjnë çfarë të duan, me qëllim që të serbizojnë popullsinë”.³⁶ Gazeta “Neue Freie Presse”, më 20 mars 1913, shkruante se “në zonën e Dibrës krahas shqiptarëve myslimanë, persekutoheshin edhe ata të krishterë. Çdo ditë vriten me dhjetëra. Për të shpëtuar jetët e veta dhe të familjeve banorët braktisnin vendin e tyre”.³⁷

Shqiptarët dhe myslimanët tjerë shantazhoheshin nga popullsia civile e krishterë. Një i krishterë i dërgonte një kërkesë një myslimani, i cili duhej të nënshkruante një deklaratë se i kishte borxh një shumë të caktuar parash. Pasi bëhej kjo, myslimani persekutohej derisa të shlyente pagesën. Në raste të tjera i kujtonin myslimanit se gjyshi i tij kishte pasur borxh një shumë të caktuar dhe ai kërcënohej se duhej të shlyente borxhin një pasardhësi të të krishterit i cili gjoja kishte dhënë huan dikur.³⁸ Shqiptarët vuanin nga uria, pasi pasuritë e tyre ishin shkatërruar ose plaçkitur nga pushtuesit dhe fqinjët e tyre të krishterë, serbë e grekë. Këta ishin pasuruar nga gjërat që kishin

³³ Freundlich, Leo. 1995. *Golgota shqiptare*. Tiranë: Lilo, f. 55.

³⁴ Стојанов, Петар., vep. e për..., f. 186.

³⁵ Freundlich, Leo, vep. e për..., f. 59.

³⁶ *Luftërat e Tjera Ballkanike*, vep. e për..., f. 135. (Shih referencën 1).

³⁷ Freundlich, Leo, vep. e për..., f. 61.

³⁸ Elsie, Robert & Destani, Bejtullah, vep. e për..., f. 118.

plaçkitur nga fqinjët e tyre. Mijëra refugjatë myslimanë që ndodheshin në Manastir nuk merrnin kurrfarë ndihmash dhe gjendja e tyre ishte tepër e rëndë. Shumica e tyre kishin shitur edhe ato pak gjëra që kishin mundur t'i merrnin me vete nga shtëpitë kur ishin larguar, si batanije e çarçafë. Ata ndodheshin në prag të urisë. Gjendja e një pjese të popullsisë së qytetit ishte po aq e mjerueshme sa ajo e refugjatëve. Lagjet shqiptare dhe myslimane ishin mbipopulluar, kurse xhamitë përdoreshin si banesa. Gjendja sanitare ishin keqësuar shumë.³⁹

Tepër alarmante ishte gjendja e refugjatëve dhe e burgosurve në Manastir. Ata përballeshin me mungesën e kushteve elementare për jetë. Mungonte ushqimi, strehimi, mjetet sanitare. Sipas myftiut të Manastirit, në atë qytet kishte rreth 15 mijë refugjatë dhe të burgosur që nuk merrnin asnjë ndihmë, nga të cilët të paktën 10 mijë po vdisnin nga uria dhe i ftohti.⁴⁰ Terrori i ushtruar nga pushtuesit serbë e detyroi popullsinë shqiptare që në shtator 1913 të fillonte kryengritjen kundër tyre. Kryengritja Çlirimtare Shqiptare përfshiu një front të gjerë: Manastir, Ohër, Strugë, Dibër, Gostivar e deri në Prizren, Gjakovë, Hot dhe Grudë. Qëllimi i saj ishte çlirimi i territoreve të pushtuara nga Serbia dhe bashkimi i tyre me shtetin shqiptar.⁴¹ Por, pas shtypjes së saj, ushtria serbe e shoqëruar edhe nga bandat kriminale vazhdoi veprimtarinë e nisur një vit më parë, duke masakruar popullsinë shqiptare.

Sipas një njoftimi të nënkonsullatës britanike në Manastir, të 9 tetorit 1913, bandat serbe në fshatrat shqiptare dhe myslimane të zonave të Prilepit, të Kërçovës dhe të Krushevës kishin masakruar rreth 700 vetë, burra, gra e fëmijë. Më 10 tetor 1913, Grejg njoftonte se veprimet e autoriteteve serbe në zonën e pushtuar ishin tepër të ashpra. Sipas tij, serbët kishin vendosur tarifa aq të larta për vendasit, sa ato ishin të papërballueshme. Vojvodët serbë kryenin grabitje dhe shantazhe sistematike mbi vendasit. Autoritetet me këmbëngulje të tepruar kërkonin që banorët të komunikonin në gjuhën zyrtare, megjithëse ata nuk e dinin atë. Shumë zyrtarë silleshin në mënyrë të vrazhdë, e në veçanti punonjësit e komunës dhe oficerët e doganës. Autoritetet serbe vendosin në mënyrë arbitrare gjopa rrënuese për shkelje të parëndësishme apo të padëgjueshme ndonjëherë. Serbët kërkonin nga vendasit të shlyenin taksat e prapambetura, “*shpesh edhe qysh nga dhjetë vjet më parë*”. Ishte i ndaluar udhëtimi i lirë brenda dhe jashtë zonës. Banorëve nuk

³⁹ Po aty, f. 137-139.

⁴⁰ Po aty, f. 156.

⁴¹ Shala, Xheladin. 2015. Kryengritja anti serbo-malazeze në shtator-tetor 1913. Në *Kryengritja e shtatorit dhe lufta e Petrinjës 1913*. Strugë: Iris Print, f. 43; Prifti, Kristaq. 2015. Kryengritja e shtatorit 1913 dhe çështja e bashkimit kombëtar të shqiptarëve. Në *Kryengritja e shtatorit dhe lufta e Petrinjës 1913*. Strugë: Iris Print, f. 30.

u lejohej të shkonin nga njëri fshat në tjetrin pa siguruar paraprakisht leje nga autoritetet pushtuese serbe. Kërkohej leje e posaçme për secilin që dëshironte të lëvizte nga njëri vendbanim në tjetrin, të cilat shpesh refuzoheshin të jepeshin. Zyrtarët kishin sjellje arrogante, jo civile dhe shpesh agresive ndaj të gjitha shtresave të popullsisë vendase.⁴² Në një njoftim që drejtuesi i konsullatës mbretërore italian në Shkup i dërgonte ministrit të tij të Punëve të Jashtme, më 12 tetor 1913, e njoftonte atë se trupat serbe kishin djegur të gjitha fshatrat midis Gostivarit dhe Kërçovës, si Zdunjë, Raven, Simnicë, Padalishtë etj., ndonëse në ato fshatra nuk kishin hyrë kryengritësit shqiptarë. Disa shqiptarë myslimanë ftohen që të konvertohen në ortodoksë për të shpëtuar nga shfarosja.⁴³

Sipas disa raporteve të konsujve të huaj në Manastir, pothuaj të gjitha vendbanimet shqiptare dhe ato me popullsi të përzier në rrethet e Manastirit, Follorinës, Kërçovës, Selfixhesë, Kajlarit, Kozhanit, Grevenesë, Nazeliçit dhe Kosturit ishin shkatërruar nga ushtritë serbe dhe greke dhe nga bandat që i shoqëronin ata. Për të siguruar bukë, popullata ishte detyruar të shiste sendet personale dhe shtëpiake me çmim shumë të ulët. Vlera e humbjeve materiale nga plaçkitjet në vilajetet e Edrenesë, të Manastirit dhe të Kosovës llogaritej shumë e lartë. Në çdo vend gjendeshin “*kufoma të gjymtuara dhe të djegura të bëra shkrumb*”. Afro dy të tretat e banorëve shqiptarë dhe myslimanë të fshatrave ishin larguar nga shtëpitë e tyre. Në Kërçovë (nëntor 1913), 150 burra u vendosën mbi shala kuajsh dhe ishin rrahur me kamxhik në prani të nënprefektit, komandantit dhe kryetarit të bashkisë. Rreth 30 vetë kishin vdekur nga plagët dhe trupat e tyre ishin djegur. Shumë nga të mbijetuarit kishin mbetur invalidë. Në fshatin Novosellë, disa roje fshati serbë kishin rrahur banorët, 5 nga të cilët kishin vdekur si pasojë e dhunës.⁴⁴ Serbët e detyronin popullsinë të kryente punë angari për hapjen e rrugëve, për nevojat e tyre ushtarake. Zhvillonin kontrollë të vazhdueshme për gjetjen e armëve të fshehura. Ata përdornin dhunë mbi vendasit; rrahjet me kamxhik ishin të zakonshme; vendosnin gjoba; burgosnin etj.⁴⁵ Sipas një relacioni që nënkonsullata britanike në Manastir i dërgonte Dajrëll E. M. Krakanthorp (i ngarkuar me punë i Madhërisë së Tij Britanike në Beograd), thuhej se në rajonin Kërçovë-Krushevë, 19 fshatra të banuara me shqiptarë ishin shkatërruar tërësisht ose pjesërisht. Burrat, gratë, fëmijët ishin masakruar nga banda komitësh serbë

⁴² Elsie, Robert & Destani, Bejtullah, *vep. e përm...*, f. 150, 226, 233; Shih dhe: McCarthy, Justin, *vep. e përm...*, f. 158, si dhe referencat 67 dhe 68 në f. 177.

⁴³ Rizaj, Gazmend, *vep. e përm...*, f. 584-585.

⁴⁴ Elsie, Robert & Destani, Bejtullah, *vep. e përm...*, f. 157, 158, 256.

⁴⁵ *Po aty*, f. 163.

të organizuara zyrtarisht.

Përveç plaçkitjeve, në shumicën e rasteve kërkoheshin edhe pagesa e shumave të mëdha në para. Nga të dhënat që kishte arritur t'i verifikojë nënkonsulli: në fshatin Berikovë ishin shkatërruar të gjitha shtëpitë dhe ishin vrarë 20 vetë; në Mahmutaj ishin shkatërruar të gjitha shtëpitë dhe ishin vrarë 7 vetë; në Garanë shumica e shtëpive; në Greshnicë shumica e shtëpive dhe ishin vrarë 12 vetë; në Qafë të gjitha shtëpitë ishin rrafshuar me tokën dhe 50 vetë ishin vrarë; në Koçishtë ishin vrarë 5 vetë; në Lisiçan gjatë 1912 ishin shkatërruar shtëpitë; në Pllasnicë 5 shtëpi dhe ishin vrarë 40 vetë; në Popojan pothuajse të gjitha shtëpitë, 2 të vrarë; në Premkë 7 shtëpi dhe 10 të vrarë; në Shutovë 18 shtëpi dhe 30 të vrarë; në Sop të gjitha shtëpitë dhe 80 të vrarë; në Starovac të gjitha shtëpitë dhe 39 të vrarë; në Cërvicë 5 shtëpi dhe 22 të vrarë; në Tuhin 7 shtëpi dhe 22 të vrarë; në Trapçindoll 1 shtëpi dhe 12 të vrarë dhe në Zajaz 310 shtëpi dhe 200 të vrarë. Në Drenovë (30 shtëpi), një fshat midis Kërçovës dhe Krushevës, një bandë komitësh serbë, e udhëhequr nga sekretari i nënprefekturës së Brodit, kishte rrahur me kamxhik deri në vdekje 20 burra, të cilët akuzoheshin se posedonin armë të fshehura. Llogaritej se rreth 3 000-4 000 vetë kishin mbetur pa kulm mbi kokë. Disa prej tyre ishin larguar prej vendbanimeve të tyre, disa të tjerë jetonin në gjendje gjysmë urie nëpër rrënoja. Ato që i kishin shpëtuar shkatërrimit, ishin grabitur. Shumë burra që u kishin shpëtuar vrasjeve, ishin burgosur.⁴⁶

Gati të gjitha fshatrat shqiptare midis Manastirit dhe Kërçovës ishin plaçkitur dhe shkatërruar, kurse ato midis Kërçovës dhe Gostivarit ishin kthyer në rrënoja. Familjet që arrinin të siguronin paratë për të paguar ryshfetin e nevojshëm arritën të siguronin lejet për t'u larguar nga rajoni dhe emigronin⁴⁷ jashtë. Bagëtitë e shqiptarëve ishin grabitur nga të krishterët. Në Prapadishtë (nëntor 1913) bandat serbe kishin marrë 300 dele, 180 dhi, 40 qe dhe lopë. Në Pllasnicë bandat serbe kishin rrahur deri në vdekje 6 burra dhe një tjetër e kishin pushkatuar. Po ashtu, ky fshat ishte sulmuar në tetor 1913 dhe ishin masakruar 40 burra. Në Tuhin ishin plaçkitur 180 dele dhe sendet shtëpiake. Grave u ishin shkull stolitë nga trupi, "*vathët ua zhvatën bashkë me copa mishi*". Në Zajaz një bandë serbe kishte rrahur deri në vdekje 40 burra dhe trupat e tyre i kishte hedhur në një pus.⁴⁸ Në rrethinën e Strugës ishin shkatërruar plotësisht ose pjesërisht shumë fshatra, si: Debërca, Bogovica, Dollogozha, Dobovjani, Frëngova, Tateshi, Jabllanica, Kalishta, Koroshishta, Labunishta, Misllodezhda, Oktici,

⁴⁶ *Po aty*, f. 235-237, 244-245; Shih dhe: McCarthy, Justin, *vep. e për...*, f. 158.

⁴⁷ Elsie, Robert & Destani, Bejtullah, *vep. e për...*, f. 254, 247.

⁴⁸ *Po aty*, f. 224, 256-257.

Pesoçani, Pohumi, Podgorca, Ladorishta, Zagorçani, dhe Veleshta. Në këtë të fundit ishin vlarë 30 vetë, në Zogaçan, 6, në Ladorisht 20. Në fshatin Belicë (midis Kërçovës dhe Strugës), serbët përdhunuar gratë e fshatit, kurse burrat u torturuan dhe u rrahën. Ata që kishin mbijetuar ishin larguar për në Shqipëri,⁴⁹ nga frika se në ditët e ardhshme do të sulmoheshin përsëri.

Në qytetin e Dibrës popullata shqiptare ishte larguar drejt Shqipërisë, kurse gratë dhe fëmijët që kishin mbetur atje jetonin në skamje të skajshme. Shtëpitë ishin plaçkitur nga oficerët dhe ushtarët serbë. Fshatrat e rrethinës së Dibrës, si: Banjisht, Allajbegu, Bllata, Reçeni, Konjari, Kllloboçishta, Krivca, Maqellara, Spasi dhe Vojniku ishin shkatërruar nga trupat serbe.⁵⁰ Në Peshkopi, Pjeçë, Dohoshisht, Allajbeg, Maç, Para, Obok, Kllloboçisht dhe Solokicë serbët kryen masakra të tmerrshme edhe ndaj grave, fëmijëve dhe pleqve. Serbët kishin arrestuar 40 vetë nga paria e qytetit dhe pastaj i kishin vlarë.⁵¹

Shqiptarët ishin të pambrojtur nga ligji. Ata konsideroheshin të jashtëligjshëm.⁵² Kur shqiptarët ankoreshin pranë autoriteteve serbe për dhunën që ushtrohej mbi ta nga bandat, ata sulmoheshin, gjobiteshin, rriheshin ose vriteshin. Ata nuk guxonin të parashtronin çështjet e tyre para autoriteteve.⁵³ Në një raport konfidencial që nënkonsullata britanike në Manastir i dërgonte ambasadës britanike në Kostandinopojë, e njoftonte se *“grabitjet, vrasjet dhe mizori të llojeve të tjera nga bandat serbe të komitaxhinje... dhe personave të lidhur me ta e me zyrtarët e komunave, po bëhen kaq të shpeshta në këtë rajon saqë as jeta as prona e askujt nuk është e sigurt”*.⁵⁴

Për të nxitur kolonizimin e territoreve të pushtuara, qeveria serbe i pajiste me serbët e ardhur nga vise të ndryshme, me toka dhe prona të tjera, të cilët u ishin uzurpuar vendasve. Të krishterët, e veçanërisht ata që ishin emëruar në komuna, i merrnin falas të gjitha pronat, tokat dhe pyjet e shqiptarëve dhe të myslimanëve të tjerë. Në disa vende, zyrtarët e komunave dhe të krishterët me ndikim, *“kanë marrë në zotërim tokat dhe pyjet e braktisura me forcë”* dhe po i shfrytëzojnë ato personalisht ose ua japin me qira të tjerëve. Shumë ish-pronarë të këtyre tokave *“janë djegur të gjallë”*.⁵⁵ Në Shqipërinë e Jugut, andartët grekë kryen masakra mbi popullsinë shqiptare. Ata grabisnin gjënë e gjallë, u vinin flakën shtëpive

⁴⁹ Po aty, f. 220, 238-239.

⁵⁰ Po aty, f. 239-240.

⁵¹ Luftërat e tjera ballkanike..., f. 112.

⁵² Freundlich, Leo, vep. e përm..., f. 45.

⁵³ Elsie, Robert & Destani, Bejtullah, vep. e përm..., f. 246.

⁵⁴ Po aty, f. 260.

⁵⁵ Po aty, f. 261, 272.

dhe e masakronin popullsinë. Në disa fshatra i therën fëmijët që gjetën aty, kurse burrat i masakruan. Me “...thika u prenë hundë, veshë, këmbë, duar, të mjerët e dhanë shpirtin më lemerira që edhe Neroni të qe nukë doti mundotej kesisoj”. Mishi i tyre u bë ushqim për qentë dhe shpezët.⁵⁶ Andartët grekë masakruan popullsinë vendase, duke mos kursyer as gratë dhe foshnjat. Pastaj, pasi plaçkitnin çdo gjë që gjenin, u vinin flakën shtëpive. Në disa raste, andartët para se t’i vrisnin gratë i përdhunonin. Ata kryen përdhunime të grave dhe vajzave (përfshirë edhe ato të moshës 10-12 vjeçare), kurse mbi burrat ushtruan dhunë fizikë e shumë prej tyre i vranë. Pre e dhunës, masakrave dhe përdhunimeve nuk ishin vetëm shqiptarët myslimanë, por edhe ata të krishterë. Në disa raste pasi i lidhnin këmbë e duar civilët e pafajshëm, i masakronin me bajoneta. Veprimet e andartëve mbështeteshin edhe nga priftërinjtë ortodoksë.⁵⁷ “Grekët dogjën dhe plaçkitën fshatra myslimanë, dëbuan myslimanët nga shtëpitë e tyre në qytete... dhe burgosën ose internuan nga territoret e pushtuara parinë myslimane vendase”.⁵⁸ Grekët e dëshmuan veten si pushtues të prirë për mizori.⁵⁹

Dhuna dhe terrori ndaj shqiptarëve në sanxhakun e Shkupit gjatë luftërave ballkanike (1912-1913)

Sapo serbët hynë brenda territoreve shqiptare, menjëherë filloi të zbatohet plani për spastrimin e tyre nga popullsia autoktone vendase dhe krijimin e kushteve për kolonizimin e tyre me elementë serbë. Gjatë rrugës për në Shkup dhe në brendësi të territoreve shqiptare, “serbët mbollën shkatërrim e vdekje në popullsinë vendore shqiptare”.⁶⁰ Në një telegram që ministri i Austro-Hungarisë i akredituar në Beograd, Ugron,* i dërgonte Vjenës, e njoftonte qeverinë e tij mbi barbarizmat që serbët kishin kryer mbi shqiptarët. Bazuar në informacionet që kishte siguruar nga konsulli austro-hungarez në Shkup, von Heimorth*, diplomati austro-hungarez njoftonte se “ishte dhënë urdhër për t’i vrarë të gjithë shqiptarët tetë vjeç e përprjetë dhe

⁵⁶ P. Tomori Leusa, Costa. 1917. *Barabaritë greke në Shqipëri*. Framingham Mass.: Journal Press, f. 36-37.

⁵⁷ *Po aty*, f. 38, 42, 62-63.

⁵⁸ McCarthy, Justin, *vep. e për...*, f. 181.

⁵⁹ Durham, Edith, *vep. e për...*, f. 258.

⁶⁰ Glenny, Misha, *vep. e për...*, f. 233.

* Stephan von Ugron zu Abránfalva, ministër fuqiplotë i Austro-Hungarisë në Beograd, 1911-1913.

* Marian von Hessfeld Heimroth, konsull i Austro-Hungarisë në Shkup (kryeqendrën e vilajetit të Kosovës).

për ta shuar krejt popullin". Sipas tij, serbët kishin vrarë pleq, gra, fëmijë. Shumë fshatra ishin djegur tërësisht, ishin shkatërruar xhami dhe ishin bërë masakra të tmerrshme. Kufomat e të vrarëve hidheshin në Vardar.⁶¹

Serbët sulmonin këdo që nuk i përshtatej politikës së tyre gjenocidiale. Ata nuk kursenin as diplomatët e huaj të akredituar në territoret shqiptare. Konsulli austro-hungarez në Prizren, Prochaska u bë cak i sulmeve të pushtuesve të rinj. E gjithë fushata e tyre kundër tij ishte shkaktuar si rezultat i një letre private të konsullit, e cila kishte rënë në duart e serbëve. Ata kishin zënë rojën e konsullit dhe atij i kishin gjetur me vete letrën, në të cilën konsulli kishte përshkruar hollësisht barbarizmat serbe⁶² mbi popullsinë shqiptare. Fshatra të tëra shqiptarësh ishin kthyer në shtëllunga zjarri; shtëpitë e pasuritë e shqiptarëve digjeshin flakë. Pamje të tilla ishin të pranishme gjatë gjithë rrugës për në Shkup. Në shtëpitë e tyre në Shkup, serbët kryen grabitje dhe vrasje.⁶³ Në një telegram që Berchtold i dërgonte ambasadorit austro-hungarez në Berlin, Szögyény,* përshkruante sjelljen jokorrekte të zyrtarëve serbë ndaj përfaqësuesve konsullorë austro-hungarezë. Sipas tij, veprimet e zyrtarëve serbë ishin në "*kundërshtim flagrant me të gjitha principet e të drejtës ndërkombëtare*", duke qenë se ua ndalojnë atyre korrespondencën me qeverinë austro-hungareze. Këto veprime bëheshin me qëllim që të pengohej zbardhja e veprave çnjerëzore që serbët bënin kur pushtonin tokat e banuara me shqiptarë.⁶⁴

Nëpërmjet një telegrami që Berchtold u dërgonte përfaqësive diplomatike austro-hungareze në Romë, Berlin, Paris, Londër, Peterburg i njoftonte ata mbi terrorin që ushtria serbe kryente mbi popullsinë shqiptare dhe nevojën e demaskimit të tij. Ai i njoftonte ato se zyrat serbe, civile dhe ushtarake silleshin me arrogancë ndaj përfaqësive të huaja; se ushtritë serbe e masakronin popullsinë myslimane. Në Shkup, Kumanovë e Ferizaj kishin vrarë dhe hedhur në lumë numër i madh shqiptarësh.⁶⁵

⁶¹ *Haus Hof und Staats Archives, Politisches Archives, Wien, Arkivi i Institutit të Historisë në Tiranë*, Fondi Dokumente të sjella nga Arkivi i Vjenës dhe të përkthyer në shqip (Më tej: *AIH*), Vj. 22-24-2424. Telegram nr. 210, i ministrit të Austro-Hungarisë të akredituar në Beograd, Ugron, drejtuar Vjenës. Beograd, më 15 nëntor 1912.

⁶² *Po aty*.

⁶³ Vickers, Miranda. 2004. *Midis serbëve dhe shqiptarëve*. Tiranë: Toena, f. 107.

* Count László Szögyény-Marich, ambasador i Austro-Hungarisë në Gjermani, në vitet 1892-1914.

⁶⁴ *AIH*, Vj. 22-24-2446. Telegram nr. 18, i Berchtoldit për ambasadorin austro-hungarez në Berlin, Szögyény. Budapest, Vjenë, më 18 nëntor 1912.

⁶⁵ *Po aty*, Vj. 22-24-2486. Telegram nr. 10 (3) për Paris, nr. 11 (4) për Londër, nr. 15 (5) për Peterburg, nr. 19 (1) për Romë, 21 (2) për Berlin, i kontit Berchtold dërguar përfaqësive diplomatike të Austro-Hungarisë në Romë, Berlin, Paris, Londër, Peterburg në lidhje me

Sipas një telegrami që konsulli austro-hungarez, Heimroth, i dërgonte Vjenës, më 26 nëntor 1912, në territoret e pushtuara mungonte mielli, paraja dhe çdo gjë tjetër e nevojshme për mbijetesë. Ushtarët hynin natën nëpër shtëpi dhe vidhnin e plaçkitnin ç'u binte në dorë. Ushtria merrte çdo gjë. Komitet e armatosur me bomba i sulmonin fshatrat shqiptare dhe i vrisnin të gjithë, deri te pleqtë dhe fëmijët. Për shkak të këtyre barbarizmave, shqiptarët, qofshin ata myslimanë apo katolikë nuk guxonin të dilnin nga shtëpitë e tyre. Shefi i policisë serbe në Shkup e kërcënonte konsullin austro-hungarez se do të zhvilloheshin demonstrata dhe sulme kundër saj. Më 10 nëntor, ushtarët serbë e kishin rrethuar konsullatën. Në fund të telegramit, konsulli Heimroth i bënte thirrje Vjenës që nëse dëshironin ta shpëtonin popullsinë joserbe nga shfarosja, atëherë sa më shpejt duhej të merreshin masat e nevojshme për ta larguar prej andej ushtrinë serbe.⁶⁶ Në një telegram që konsulli Heimroth i dërgonte Ministrisë së Punëve të Jashtme në Vjenë, më 27 nëntor, i njoftonte eprorët e tij se barbarizmat serbe mbi popullsinë shqiptare vazhdonin ende. Çdo ditë burgoseshin shumë njerëz dhe pa iu bërë gjyqi vriteshin natën. Me qindra kufoma mbeteshin të pavarrosura me ditë të tëra.⁶⁷

Në ndonjë rast vetë serbët tmerroheshin nga krimet e kryera nga ushtria e tyre mbi popullsinë shqiptare. Një socialdemokrat serb është shprehur: *"Fshatra të tëra shqiptare ishin kthyer në shtylla zjarri... Pamjet e zjarreve na dilnin përpara në çdo hap dhe kjo monotoni zjarresh vazhdoi gjatë gjithë rrugës për në Shkup..."*. Ai kishte mbetur i tmerruar nga ajo që kishte parë në kryeqytetin e vilajetit të Kosovës. Ai shkruante se lumi Vardar, *"...domethënë mu në qendër të qytetit..."*, ishte i mbushur *"... me kufoma shqiptarësh dhe koka të prera"*. Në Shkup, nxitësi kryesor i masakrave ishte "Dora e zezë", e cila e kishte vendosur shtabin e saj afër konsullatës ruse, në një godinë që më vonë filloi të njihej me emrin "Shtëpia e zezë". Ajo luante rolin e një qeverie jozyrtare në territoret e "çliruara". Shkrimtari Branisllav Nushiq, i cili kishte qenë njëri ndër mbështetësit më entuziast të luftës, dha dorëheqje nga detyra e guvernatorit të Manastirit nga tmerri dhe neveria e veprimtarisë së këtyre bandave.⁶⁸

terrorin e ushtrisë serbe në Shkup, Kumanovë, Ferizaj etj. Budapest, Vjenë, më 21 nëntor 1912.

⁶⁶ Po aty, Vj. 22-25-2537. Telegram nr. 104, i konsullit austro-hungarez në Shkup, Heimroth për eprorët e tij në Vjenë. Shkup, më 26 nëntor 1912.

⁶⁷ Po aty, Vj. 22-25-2544. Telegram nr. 107, i konsullit austro-hungarez në Shkup, Heimroth për eprorët e tij në Vjenë. Shkup, më 27 nëntor 1912.

⁶⁸ Glenny, Misha, *vep. e për...*, f. 234; Shih dhe: *Luftërat e tjera ballkanike...*, f. 133-134; Vickers, Miranda, *vep. e për...*, f. 107.

Më 12 nëntor 1912, gazeta “Deily Chronicle” shkruante se serbët therrnin në mënyrë masive shqiptarët. Në afërsi të Shkupit ishin vrarë 2 000 shqiptarë myslimanë. Ishin ndezur flakë shumë fshatra dhe ishin masakruar banorët e tyre. Serbët i vrisnin gjakftohtësisht shqiptarët. Ata e kishin bërë të qartë se shqiptarët duhej të shfaroseshin. Në një artikull të botuar në “Crusading”, nga profesor Schiemann thuhej “*ata (serbët-shënimi ynë) do të dëshironin me shpirt të shfarosnin një komb-me rrënjë*”.⁶⁹ Korrespondenti i luftës, i gazetës “Riget”, danezi Fric Magnnusen, në një telegram të tijin shprehej se “*Makina e luftës serbe në Maqedoni ka si tipar kryesor vrasjen e popullatës shqiptare. 3 000 shqiptarë janë masakruar në zonën midis Kumanovës dhe Shkupit. Fshatrat shqiptare rrethohen dhe u vihet flaka*”. Shkupi ndodhej në gjendje të tmerrshme. Shtëpitë e shqiptarëve kontrolloheshin imtësisht. Në shumë raste vriteshin të gjithë anëtarët e familjes. Qoftë edhe një ditë e vetme nuk kalonte pa vrasje nga më mizorët për shqiptarët. Lumi ishte i mbuluar me kufoma. Nëpër fshatra çdo ditë organizoheshin ekspedita gjuetie.⁷⁰

Në qytetin e Shkupit bandat dhe trupat e rregullta ushtarake organizonin lojëra gjahu kundër shqiptarëve. Sipas një dëshmitari, të cilit i referohej gazeta “Reichspost”, për tri net me radhë qielli skuqej nga flakët e fshatrave që digjeshin. Pesë fshatra në afërsi të Shkupit ishin boshatisur, banorët e tyre ishin vrarë pa përjashtim. Në një han në anën e pasme të kalasë gjendeshin mbi 100 viktima, kurse në luginën e “Ujit të thartë”, në afërsi të Shkupit gjendeshin 80 kufoma shqiptarësh. Të sëmuret që ishin shtrirë në spitalin e Shkupit ose kishin vdekur nga uria ose ishin vrarë nga serbët. Ata i hidhnin në Vardar trupat e të vdekurve dhe të të plagosurve. Çdo ditë në ujërat e lumit shiheshin 20 deri në 30 kufoma. Sipas dëshmitarëve të kohës, në Shkup mbi 30 puse ishin të mbushura me trupat e shqiptarëve. Bandat dhe ushtarët serbë plaçkitnin çdo gjë që gjenin te shqiptarët.⁷¹ Më 7 mars 1913, Ralph Paget e njoftonte ministrin e Jashtëm britanik, Grey, se menjëherë pasi serbët kishin pushtuar Shkupin, shumë shqiptarë të plagosur i kishin hedhur në lumin Vardar*. Në Kisella Vodë (Shkup) ishin gjetur 80 kufoma të shqiptarëve. Një çetnik i quajtur Çiçeriq, i kishte pohuar një mikut të tij se kishin qenë aq të zënë me vrasjet e

⁶⁹ Freundlich, Leo, vep. e për... f. 41.

⁷⁰ Po aty, f. 43.

⁷¹ Po aty, f. 43-44.

* Menjëherë pas pushtimit serb të Shkupit, disa motra nderi katolike kishin shkuar në spitalin ushtarak, për t'u ndihmuar të plagosurve. Në ditën e parë aty kishte pasur 132 të plagosur, në ditën e dytë 80, të tretën 30 dhe të katërtën 20. Shërbimi i motrave u përjashtua. Burrat e nxjerrë nga spitali u morën dhe u hodhën në Vardar. (Rizaj, Gazmend, vep. e për... f. 534).

shqiptarëve në Shkup, saqë nuk kishin pas kohë as të hanin e të pinin për dy ditë e dy net rresht. “*Nuk kishin ngrënë dhe pirë për 48 orë, ishim tepër të zënë, duke i kërkuar shqiptarët për t'i vrarë*”. Në një fshat në Kumanovë, ushtarët serbë dogjën shtëpitë, gratë i vranë, kurse fëmijët i therën me bajoneta. Në Tetovë, ditën e parë të pushtimit, ushtarët, çetnikët dhe serbët vendas vranë 85 shqiptarë. Në Gostivar u vranë 6 shqiptarë, kurse pastaj qyteti pagoi 200 funte stërlina, për të shpëtuar nga vrasjet. Në Dibër serbët dogjën 24 fshatra, kurse nuk dihet numri i shqiptarëve të vrarë.⁷²

Ushtria serbe kishte sulmuar një fshat të Kumanovës. Pasi kishin vrarë të gjithë banorët që kishin gjetur, i kishin vënë flakën shtëpive. Ata të cilët kishin qenë të fshehur brenda shtëpive ishin detyruar të dilnin jashtë nga tymi e flaka. Ishin vrarë që të gjithë. Për të rriturit ishin përdorur plumbat, kurse fëmijët ishin mbytur me bajoneta. Serbët kryen përdhunime mbi vajzat dhe gratë shqiptare, duke mos kursyer as vajzat 12-13 vjeçare. Në shumë raste përdhunimet kryheshin para syve të babait të vajzës ose burrit të gruas. Burrat lidheshin, gryka e pushkës i vendosej në kokë dhe para syve të tyre kryhej përdhunimi në grup.⁷³

Masakrave serbe nuk u shpëtonin as katolikët. Në fshatrat Shoshavë dhe Letnicë serbët kishin grumbulluar të gjithë meshkujt dhe pastaj kishin përdhunuar të gjitha gratë dhe vajzat. Të 29 fshatrat e Malit të Zi, të Shkupit ishin djegur dhe rrafshuar me tokën dhe të gjithë meshkujt, të cilët nuk kishin arritur të largoheshin ishin vrarë. “*Serbët shkojnë duke kthyer në gjermadhë njërin fshat pas tjetrit, si hunët*”. Kishte raste kur bashkë me të vdekurit në gropa hidheshin edhe të plagosurit shqiptarë.⁷⁴ Shtëpi dhe fshatra të tëra u shndërruan në hi, popullsia e pafajshme dhe e paarmatosur u masakrua në masë. Akte të pabesueshme dhune, grabitje dhe brutaliteti të çdo lloji u përdorën nga ushtarët serbë, me qëllim që të ndryshonin tërësisht karakterin etnik të rajoneve që banohen kryesisht nga shqiptarët. Në fillim si mjete për të ndryshuar karakterin etnik të territoreve shqiptare të pushtuara nga sllavët ishte emigrimi dhe shfarosja. Më vonë serbët përdornin metoda të tërthorta, “*të cilat çonin në të njëjtat përfundime, siç janë asimilimi dhe kthimi i fesë*”.⁷⁵ Aleatët e krishterë në këtë luftë kundrejt shqiptarëve u treguan shumë të egër dhe barbarë. Ata shpejt i harruan idealet e larta përse u nisën në këtë luftë dhe u shndërruan në pushtues të mëdhenj. Mendohet që

⁷² Rizaj, Gazmend, vep. e perm..., f. 531-537.

⁷³ Freundlich, Leo, vep. e perm..., f. 45.

⁷⁴ Po aty, f. 50, 57.

⁷⁵ Luftërat e tjera ballkanike..., f. 113, 118.

Perandoria Osmane për rreth 100 vjet nuk kishte kryer aq shumë masakra ndaj të krishterëve sa të krishterët u kryen myslimanëve brenda një muaji.⁷⁶

Mizoritë që bënë ushtritë aleate, shkaktuan zemërimin edhe të udhëpërshkruesve të huaj. Pas pushtimeve që kryen aleatët ballkanikë, Edith Durham, do të shkruante: “*Me serbin në Ohër dhe grekun në Korçë, filloi të më vij keq që kisha dëshiruar largimin e turkut nga Evropa. Derisa ishin ata kishte shpresë. Këta pushtuesit e krishterë qenkan njëqind herë më të këqij*”.⁷⁷

Krimet monstruoze të kryera nga shtetet ballkanike i shtynë personalitetet shqiptare që të kërkonin ndihmën e Fuqive të Mëdha të kohës. Ata kërkuar që ato t’i merrnin nën mbrojtjen e tyre shqiptarët. Më 12 qershor 1913, Fehim Zavalani kishte kërkuar nga zëvendëskonsulli britanik në Manastir, Grejg që ta njoftonte qeverinë e tij në Londër se “*shqiptarët e Maqedonisë dëshirojnë të shprehin, përmes tij, dëshirën për t’u vënë nën mbrojtjen britanike*”.⁷⁸ Ata shpresonin se qeveria britanike do të ndërhynte dhe kështu do t’i shpëtonte nga terrori që e përjetonin çdo ditë.

Krimet serbe dhe greke mbi popullsinë civile shqiptare u toleruan edhe nga Fuqitë e Mëdha. Meqenëse asnjëra prej tyre nuk kishte interesa të drejtpërdrejta në territoret shqiptare në brendësi të Gadishullit Ballkanik, nuk ndërhyjnë për të penguar masakrat. Njëri ndër njohësit më të mirë të çështjes shqiptare në atë kohë, diplomati austro-hungarez, Alfred Rappaport,* shprehej se “*Evropa i konsideronte shqiptarët në njëfarë forme si kurdët evropianë*”.⁷⁹ Në sanxhakun e Shkupit dhe vilajetin e Manastirit ushtria serbe e shoqëruar edhe nga bandat kryen masakra mbi popullsinë civile shqiptare. Të njëjtat veprime i kryen edhe ushtria dhe andartët grekë mbi popullsinë e territore shqiptare të pushtuara prej tyre. Në atë kohë asnjëra nga Fuqitë e Mëdha të Evropës nuk ndërmori asnjë veprim për të penguar këtë gjenocid shtetëror të këtyre dy vendeve ballkanike. Përpjekjet për ndërtimin e shtet-kombeve çuan në vrasje masive.

⁷⁶ *Балканските војни и последиците за Македонија*. Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ. 1965. Скопје, с. 424.

⁷⁷ Durham, Edith, *vep. e përm...*, f. 259.

⁷⁸ Дестани, Бејтулах и Елсие, Роберт, *vep. e përm.*, с. 181.

* Alfred Rappaport (16 qershor 1868-11 tetor 1946), diplomat austriak dhe shkrimtar. Për shumë vite punoi në shërbimin konsullor të Austro-Hungarisë në Shqipëri, Maqedoni dhe Lindjen e Mesme. Në vitin 1909, ministri i Punëve të Jashtme i Austro-Hungarisë e thirri në Vjenë dhe u emërua zëvendës-referent për Çështjet Lindore dhe specialist për çështjen shqiptare. Perandori Franc Jozefi e dekoroi me titullin trashëgimtar “Kalorës” (Ritter). Në vitin 1920 doli në pension si shef i atij seksioni. Pas pensionimit botoi disa vepra.

⁷⁹ Rappaport, Alfred. 1928. *Ррjedha e punëve në Shqipëri*. Përkthyer nga Karl Gurakuqi. Tiranë: Mbrothësija, f. 9.